

Kitap Eleştirisi

Bülent Tellan

bulenttellan@gmail.com

Türkiye Sözlü Basın Tarihi

Editörler: Suat Gezgin, Veli Polat, H. Esra Arcan

İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 1988 sayfa.

Türkiye’de sosyal, ekonomik, siyasal süreçlerde toplumsal değişimin çoğu kez merkezinde yer alan medyanın, başlangıcından günümüze gelen, kapsamlı bir tarihi ne yazık ki henüz yazılmadı. Fuat Süreyya Oral, 1968 yılında yazdığı kitabının girişinde, 1934 yılında Velid Ebüzziya’dan basın tarihiyle ilgili kaynak istediğini, usta gazetecinin ise “Ne tarihi? Bu mesleğin bir tarihi yoktur, olacaksın bunun için gazeteci ol” diye yanıt verdiğini anlatır.¹ 13 yıl sonra yayımlanan *Türkiye Basın Yayın Tarihi Kaynakçası* kitabının sunuş bölümünde ise Bülent Varlık, “Türkiye’de basın yayın tarihi konusunda bugüne değin yapılan çalışmaların yetersiz olduğu bir gerçektir” cümlesini kurar.² Aradan geçen yıllara ve başlığında “Basın Tarihi” ismini taşıyan pek çok kitaba rağmen; hâlâ kapsamlı ve hatasız bir basın tarihi yazılamamış olmasının nedenlerini ise, temel kabul edilen metinlerin baştan savma ve

<http://ilefdergisi.org/2017/4/1/>

ilef dergisi • © 2017 • 4(1) • bahar/spring: 171-179

bilimsel yaklaşımdan uzak hazırlanması ve birbirine referans veren metinler aracılığı ile hataların yayılması şeklinde sıralamak mümkündür.

Suat Gezgin, Veli Polat ve Esra Arcan'ın imzasını taşıyan *Türkiye Sözlü Basın Tarihi* isimli seri, Mart, Temmuz ve Eylül 2016'da yayımlanan üç cildi ile basın tarihi üzerine bir deneme çabasına girişiyor.

2009 yılında İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde "*Türkiye Sözlü Basın Tarihi Araştırma Projesi*" başlığıyla, Prof. Dr. Gezgin'in yürütücü, Doç. Dr. Polat ve Doç. Dr. Arcan'ın koordinatör, 29 akademisyenin danışman ve 9 akademisyenin de araştırmacı olarak katkıda bulunduğu ve "herhangi bir finansal destek alınmadan İ.Ü. İletişim Fakültesi çalışanlarının gönüllü desteği ile" hazırlanmış akademik proje, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları etiketiyle ve 3 cilt olarak hazırlanmasından 7 yıl sonra akademi dışındaki okuyucuların karşısına çıkma fırsatı buldu.

1.988 sayfadan oluşan seri, "çağına tanıklık etmiş gazetecilerin, kendi deneyimleri ışığında günümüze aktardıkları tanıklıkları" derlemek ve "bu tanıklıkların kişisel deneyim ve birikimler olarak kalıp, yok olmaması" amaçlarıyla hazırlanmış.³ 54 kişi ile yapılan görüşmelerde kişisel, mesleki özgeçmiş ve toplumsal çevre/kurumsal ilişkiler olarak belirlenen 3 başlıkta 29 soru sorularak derlenen anlatılar, çalışmanın gövdesini oluşturuyor.

Kitapta yer alan bilgiye göre, tanıklıkları derlenen isimlerin 19'u görüşmeler yayına hazırlanırken yaşamını yitirmiş. Kitap serisi basılıp piyasaya çıktıktan sonra da tanıklıklarına yer verilen iki gazeteci daha (Altemur Kılıç ve Nail Güreli) hayata veda etti. Bu da çalışmanın yola çıkış sebebinin ne kadar doğru olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kitap biçimsel olarak, her cildin başında Suat Gezgin'in imzasını taşıyan 10 sayfalık aynı *Önsöz* ile başlayıp görüşülen kişilerin tanıklıkları ile devam ediyor. Buna ek olarak ilk ciltte Veli Polat ve Esra Arcan imzalı 25 sayfalık bir *Giriş* bölümü mevcut. Bu bölümde çalışmadaki tanıklıklardan da yararlanılarak, Cumhuriyet dönemi basın tarihindeki önemli olaylara değinilmiş. Kitabın hacmine göre oldukça kısa olan bu bölümde, 1920'lerden 1970'lere kadar geçen 50 yıllık süreç özetlenmeye çalışılmış ve *Türkiye Sözlü Basın Tarihi* çalışması, 1914'te Ahmet Emin Yalman'ın Columbia Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi ile

başlayan Türk basın tarihi çalışmalarının son halkası olarak değerlendirilmiş.

Kitabın içeriğinden daha fazla söz etmeden önce, benzer bazı çalışmaları anımsamak gerekir. Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları ve Uygulama Merkezi tarafından 2003 yılında basılmaya başlayan ve İletişim Fakültesi öğrencilerinin araştırmacı gazetecilik dersleri kapsamında 78 gazeteci ile yaptıkları görüşmeleri içeren, üç ciltlik *Kendi Anlatımlarıyla Duayen Gazeteciler* serisi benzer bir çalışma olarak öne çıkıyor.⁴ Aynı şekilde 2003 ile 2006 yılları arasında TGC tarafından düzenlenen “Babıali Sohbetleri”nde 57 gazetecinin, gazetecilik mesleği, kendileri ve ustalarına dair anlattıkları, 2007’de kitap olarak basılmış ve basın tarihi ile ilgilenenlere sunulmuştu.⁵

Benzerlerinden farklı olarak akademik bir araştırma projesi olan *Türkiye Sözlü Basın Tarihi* çalışmasının ise içerik ve biçim açısından bazı sıkıntıları var. Öncelikle çalışmanın birkaç açıdan sorunlu gözükmektedir. İlk olarak başlıktaki dönemselleştirme problemlidir: Kitabın ismindeki “Türkiye” tanımlaması Osmanlı dönemini dışlamakta ve Cumhuriyet döneminin tamamını kapsıyor yanılgısını yaratmaktadır. Ancak 1940 ile 1960 yılları arasında gazeteciliğe adım atmış isimlerle yapılan görüşmeleri içeren kitapta, 1923-1940 dönemine dair bir tanıklık yoktur.

İkinci olarak “Türkiye” coğrafyasından söz edilmesine rağmen, çalışmada Türkler dışındaki etnik grupların bir basın tarihi yokmuş gibi davranılmış. Cumhuriyet döneminde yayımlanan Rumca, Ermenice, İbranca, Arapça, Kürtçe vs. gazeteler ile bu yayınlarda çalışan gazeteciler çalışmaya dâhil edilmediği gibi; kendi etnik kimliklerini açıkça ifade eden Ara Güler ve Sami Kohen gibi gazetecilerle yapılan görüşmelerde de dahil oldukları grupların basın ile ilişkilerine dair herhangi bir soru sorulmamış.

Başlıkta yer alan ve çalışmanın bütününe ilgilendiren bir diğer sorun ise *sözlü tarih* kavramı ile ilgilidir. Kitapta da ifade edildiği gibi, “Paul Thompson sözlü tarih çalışmalarını, ‘geçmişin sesi’ni bugüne taşıyan bir çaba” şeklinde tanımlar.⁶ Sözlü tarih, belgelere dayalı tarih yazımının saptayamadığı ya da çarpıtarak yer verdiği konuları bireysel deneyimler ve gündelik hayat içerisinde ele alarak aydınlığa kavuşturmayı hedefler. Bu nedenle de bir yöntem olarak en ayırt edici

özelliği, tarihte sesi duyulmamış, gizli kalmış bireyleri, örneğin işçi sınıfından sıradan insanları, yerlileri, azınlıkları, marjinalize edilmiş kişileri, toplulukları ve gündelik hayat, ev işleri, aile yaşamı gibi alanları tarihin merkezi ve konusu haline getirmesidir.⁷ Hâlbuki çalışmada tanıklıklarına başvurulmuş gazeteciler, sesi duyulmayan, sözü dinlenmeyen, sıradan bireyler değil, kendilerini tarihin tanığı olarak gören, bunu hem aktif olarak gazetecilik yaparken hem de sonrasında kaleme aldığı yazılar, verdikleri röportajlar vb. ile hissettiren; hatta tarihin inşasına katkı sağlayan isimlerdir. Örneğin görüşme yapılan isimlerden Bedii Faik Akın⁸, Ali İhsan Göğüş⁹, Yıldız Sertel¹⁰, Hıfzı Topuz¹¹, Sadun Tanju¹², Altemur Kılıç¹³, Nail Güreli¹⁴, Necmi Tanyolaç¹⁵, Sami Kohen¹⁶, Necati Zincirkıran¹⁷, Altan Öymen¹⁸, Doğan Heper¹⁹, Orhan Erinç²⁰, Doğan Katırcıoğlu²¹, Orhan Koloğlu²², Orhan Birgit²³ gazetecilik ile ilişkilerini, kendi kaleme aldıkları anılarında zaten anlatmışlardı. Hasan Pulur ile yapılan nehir söyleşi²⁴ 2006'da okurla buluşurken; Vasfiye Özkoçak'ın anıları²⁵ 2008 yılında yayımlanmıştı. Bu saydığımız isimlerin tanıklıkları ne kadar önemli olsa da sesi bugüne kadar duyulmamış insanlara, örneğin, isimleri az bilinen muhabirlerin, sayfa sekreterlerinin, matbaa çalışanlarının, gazete dağıtımcılarının, kısaca "öteki" basın emekçilerinin tanıklıklarına daha çok yer vermek çalışmanın bu açığını kapatabilirdi.

Bir sözlü tarih çalışması olduğu iddiasındaki bu serinin önemli bir sorunu da içinde yer alan "görüşme"lerin bir kısmının sözlü tarih çalışması standartlarına uygun olmamasıdır. Örneğin birinci ciltteki Haldun Simavi bölümünde, görüşme tarihi Şubat 2014 ve görüşmeci Necati Zincirkıran olarak bildirilmesine rağmen dipnotlarda belirtildiği gibi aslında metin İrem Barutçu²⁶, Demirtaş Ceyhun²⁷ ve Nebil Özgentürk'ün²⁸ kitaplarından derlenerek üretilmiş. Aynı şekilde ikinci ciltteki Erol Simavi ile ilgili bölümde de görüşme tarihinin Şubat 2014 ve görüşmecinin Esra Oğuzhan olarak kaydedilmiş olmasına rağmen yine bir dipnotla belirtildiği üzere Demirtaş Ceyhun'un kitabı için yaptığı röportajdan birebir alıntılanmış. Dipnotlar ile kaynak gösterilmiş olmakla birlikte, bir sözlü tarih çalışmasında böyle bir içeriğe neden yer verildiğini anlamak mümkün değil. Üçüncü ciltte yer alan Ali Gevgili ve Suavi Kaptan görüşmeleri de yazılı mülakat şeklinde yapıldığı için sözlü tarih çalışmasının ruhuna aykırı duruyorlar. Yine üçüncü ciltte yer alan ve Prof. Dr. Aslı Yapar Gönenç'in görüşmeci olduğu Erol Gönenç'in tanıklığının, anlatım üslubu metnin bir yazılı mülakat olduğu duygusuna yol açıyor.

Birinci ciltte yer alan Yıldız Sertel tanıklığı ise başka bir açıdan sorunlu. Yıldız Sertel'in gazeteci olmamasına rağmen kitapta yer alması, anne babasının gazetecilik faaliyetlerini birinci elden gözlemlemiş olmasıyla gerekçelendiriliyor. Bu gerekçe bir ölçüde makul olmakla birlikte Sabiha ve Zekeriya Sertel'in gazetesi Tan'ın 1945 yılında uğradığı saldırının öncesi ve sonrasını ayrıntıları ile anlatan Yıldız Sertel, -kendisinin de hatırlattığı gibi- 1943-1948 yıllarında eğitim amacıyla Londra'da bulunduğu için söz konusu olaylara birebir tanık olmamış. Bu yüzden de daha sonra kendisine anlatılanları tekrar ediyor.

Çalışmada ağırlıklı olarak İstanbul'da gazetecilik yapan isimlerin tanıklığına başvurulmuş. Ancak Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Kayseri gibi yerel basını güçlü köklere sahip kentlerde gazetecilik yapmış isimlere daha fazla yer verilebilir, bu kentlerde gazetecilik süreçlerinin gelişimi ve değişimi üzerine ayrıntılı bir çerçeve çizilebilir, böylece çalışma isminde yer alan "Türkiye" kavramının altı daha fazla doldurabilirdi.

Bir diğer eksik ise cevap verebilecekleri bazı önemli konularda tanıklara soru sorulmamış olmasıdır. Örneğin bir üniversite öğrencisi olarak Tan Matbaası Baskını'na katıldığı yıllar sonra ortaya çıkan İlhan Selçuk'a bu konu, ya da Orhan Birgit'e *Kıbrıs Türktür Cemiyeti* yöneticisi olarak 6-7 Eylül olaylarındaki rolü sorulabilir; eğer söz konusu sorulara yanıt vermezlerse bu da çalışmada belirtilebilirdi.

Çalışmanın önemli bir diğer sorunu da anlatılanların, tanıkların zihninde kalan haliyle aktarılmasıdır. Bu da kimi yanlış anımsamaların, sözlü ifadelerdeki yanlışların, birbiriyle karıştırılan yıl ve dönemlerin akademik bir yayına hiçbir düzeltme ya da uyarı olmaksızın sızması anlamına geliyor. 'Yayına Hazırlayan' olarak her görüşmenin ilk sayfasında imzası olan akademisyenlerin bu hataları ayıklayıp hiç olmazsa dipnotlarla bu durumlara işaret etmesi belki de daha sağlam bir çalışmaya imza atılmasını sağlayabilirdi. Örneğin üçüncü ciltte tanıklıklarına yer verilen Ziya Nebioğlu, gazetecilerin sendikacılık faaliyetleri ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

Rahmetli Ecevit'in bakanlığı döneminde, basından gelen ve basının problemlerini bilen biri olarak 273-274 sayılı yasaları çıkararak grev ve lokavt haklarını tanınması üzerine, İstanbul'daki büyük patronlar gazetelerini çı-

karmadılar. Dokuz patron boykot etti bu durumu, yani cephe aldılar. Biz de artık sendikacılığın çok iyi olduğunu anladığımız ve bunun mücadelesinin verilmesi gerektiğine inandığımız için örgütlenmeye başlamıştık. Bu olay üzerine, nasıl olsa kaybedecek hiçbir şeyimiz yoktu, biz de patronlara karşı yürüyüş yaptık. Gayet iyi hatırlıyorum...²⁹

Nebioğlu'nun "gayet iyi hatırlıyorum" diye vurgulayarak anlattığı bu olay, gerçekte kitapta yer alan tanıklıktan oldukça farklı biçimlenmişti. Tarihe "Dokuz patron olayı" diye yansıyan ve 9 gazete patronunun aralarında anlaşarak 3 gün gazete çıkarmadığı; çalışanların ise *Basın* ismiyle ve MBK üyelerinin bir kısmının desteği ile kendi gazetelerini çıkardığı olay, 4 Ocak 1961'de Milli Birlik Komitesi'nce kabul edilen ve 10 Ocak 1961 günü Resmî Gazete'de yayınlanarak aynı gün yürürlüğe giren 212 sayılı yasa ile ilgilidir. Nebioğlu'nun andığı 273 sayılı yasa "Cezaevleri İnşası İçin Gelecek Yıllara Geçici Yüklenmelere Girişilmesine Ve İstikraz Akdine Dair Kanun" adını taşır ve basın ile hiçbir ilişkisi yoktur. 274 sayılı yasa Bülent Ecevit'in Çalışma Bakanlığı döneminde hazırlanan "Sendikalar Kanunu"dur. Hemen devamında gelen 275 sayılı yasa ise "Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu"dur. Ancak her iki yasanın da yürürlüğe girişi, 212 sayılı ve 1961 tarihli yasadaki iki buçuk yıl sonra, Temmuz 1963 tarihinde gerçekleşmiştir.³⁰ Nebioğlu'yla görüşen ve görüşmeyi yayına hazırlayanlar bu yanlış anımsamaları bir dipnotla bile olsa belirtmediklerinden kitabın bu bölümü konuyu bilemeyenler açısından oldukça tehlikeli bir yanlışlıklar tuzağına dönüşüyor.

Benzeri bir başka örnek de Demokrat Parti döneminde basının çokça konu edindiği İspat Hakkı ile ilgili anlatılanlarda yaşanan karmaşadır. Altemur Kılıç, birinci ciltte "İspat Hakkı diye bir şey çıktı. Yazdığın yazıyı ispat etmek mecburiyetindesin" diyerek söz konusu kavramı tersyüz etmektedir.³¹ İspat hakkı, Kılıç'ın anımsadığının tam tersine, gazetecilerin yazdıkları haberin gerçek olduğunu kanıtlamasını engelleyen yasal düzenlemelere karşı mücadelesini verdiği bir durumdur ve bu hakkı savunan 19 DP milletvekilinin partiden atılıp 1955'de Hürriyet Partisi'ni kurmaları ile sonuçlanan sürecin de fitilini ateşlemiştir.³²

Bir başka yanlış bilgi aktarımı örneği de Orhan Erinç'in tanıklığında yer alıyor. Erinç basın tarihinin Osmanlı dönemine ilişkin olarak "İlk Türkçe gazete Tercüman-ı Hakikat, 1840, ama sahibi İngiliz, Türk

değil” diyerek yanlış bir bilgiyi kalıcı hale getiriyor.³³ Halbuki 1840 yılında bir İngiliz iş adamı olan William Churchill tarafından çıkarılan gazetenin adı *Ceride-i Havadis*’tir.³⁴ Erinç’in sözünü ettiği *Tercüman-i Hakikat* ise 1878’de Ahmet Mithat Efendi tarafından yayınlanan gazetedir.³⁵ Diğer örneklerdeki gibi burada da doğru bilgi bir dipnotla olsun metne eklenmediği için yanlışlık kalıcı hale geliyor.

Çalışmanın bir diğer sıkıntısı da araştırma kitaplaştırılırken ortaya çıkan aksaklıklardır. Tekrar edilen resim altı açıklamaları,³⁶ dipnotlarda “bkz. s.??” şeklinde kalan atıflar,³⁷ görüşme yapılan kişiler ve gazeteler hakkında yapılan maddi hatalar (Sadun Tanju’nun ölüm yılının 2013 yerine 2011 olarak belirtilmesi³⁸ ya da Cumhuriyet gazetesinin kuruluş tarihi olarak 7 Mayıs 1924 yerine 24 Mayıs 1924 yazılması gibi³⁹) hızlı bir okumada dahi göze çarpan problemlerdir. Tüm bu maddi hatalar sözlü tarih görüşmesini yapan ve yayına hazırlayan gibi çalışmanın parçası olanlar dışında; kitabın künyesinde editör, düzeltmen, son okuma gibi unvanlarla imzası bulunanların da 1.988 sayfalık içeriği çok ilgiyle okumadığına işaret ediyor gibi görünmektedir.

Tüm bu hata ve eksiklere rağmen bu üç kitaplık seri, iki bin sayfaya yaklaşan hacmi, içerdiği bol görseller ve samimi tanıklıklarıyla Türkiye’de basın tarihine dair yapılan çalışmalara bir katkı sunmakta ve akademik çalışmalarda elde edilen bulguları, dönemi yaşayan tanıkların anlatımları ile zenginleştirme ve çok boyutlu hale getirme imkânı vermektedir.

Notlar

- 1 Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi* (Ankara: Doğu Matbaacılık, 1968).
- 2 Bülent Varlık, *Türkiye Basın Yayın Tarihi Kaynakçası* (Ankara: AİTİA, 1981).
- 3 *Türkiye Sözlü Basın Tarihi*, Cilt 1, der. Suat Gezgin, Veli Polat, H. Esra Arcan (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), s. vii.
- 4 Süleyman Coşkun, der., *Kendi Anlatımlarıyla Duayen Gazeteciler* (Ankara: İLAUM, 2003).
- 5 Gazeteciler Sosyal Dayanışma Vakfı, *Babiâli Sohbetleri: Ustalar, Ustalarını ve Anılarını Anlatıyor* (İstanbul: Doğan, 2007).
- 6 *Sözlü Basın*, Cilt 1, s. viii.
- 7 Meral Salman Yıkılmış, "Sözlü Tarihin Radikal Potansiyeli", *ViraVerita E-Dergi* (3), (2016), erişim tarihi 8 Aralık 2016.
- 8 Bedii Faik Akın, *Matbuat Basın Derken... Medya*, 4 cilt (İstanbul: Doğan, 2002).
- 9 Ali İhsan Göğüş, *Hep İsmet Paşa'nın Yanında* (İstanbul: Remzi, 2008).
- 10 Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar* (İstanbul: Milliyet, 1990).
- 11 Hıfzı Topuz, *Eski Dostlar* (İstanbul: Remzi, 2000).
- 12 Sadun Tanju, *Bazı Anılar* (İstanbul: Yalçın, 1998).
- 13 Altemur Kılıç, *Kılıç'tan Kılıç'a: Bir Dönemin Tanıklığı* (İstanbul: Remzi, 2005).
- 14 Nail Güreli, *Şu Bizim Medya* (İstanbul: Bashaş, 2004).
- 15 Necmi Tanyolaç, *Arka Pencere Sporda 25 Yıl Gittim Gördüm Yazdım* (İstanbul: Kervan, 1979).
- 16 Özer Yelçe, *Sami Kohen: Dünyanın Yazısı* (İstanbul: Doğan, 2008).
- 17 Necati Zincirkıran, *Olaylar, Anılar, Gerçekler* (İstanbul: Epsilon, 2007).
- 18 Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocukluk* (İstanbul: Doğan, 2003); Altan Öymen, *Değişim Yılları* (İstanbul: Doğan, 2004); Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar* (İstanbul: Doğan, 2009); Altan Öymen, *...Ve İhtilal* (İstanbul: Doğan, 2013).
- 19 Doğan Heper, *Milliyet'le 50 Yıl* (İstanbul: Doğan, 2015).
- 20 Orhan Erinç, *Bir Arpa Boyu* (İstanbul: Çağdaş, 1996).
- 21 Doğan Katırcıoğlu, *Olur Böyle Vakalar* (İstanbul: Yaz, 2000).
- 22 Orhan M. Çolak, *Orhan Koloğlu Armağanı* (İstanbul: İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2009).
- 23 Orhan Birgit, *Evvvel Zaman İçinde* (İstanbul: Doğan, 2005).
- 24 Sefa Kaplan, *"Olaylar ve İnsanlar»ın Peşinde Bir Ömür: Hasan Pulur Kitabı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

- 25 Süleyman Bayoğlu, *Vasfiye Abla* (İstanbul: Truva, 2008).
- 26 İrem Barutçu, *Babıali Tanrıları: Simavi Ailesi* (İstanbul: Agora, 2004).
- 27 Demirtaş Ceyhun, *Babıali'nin Şu Son Kırk Yılı* (İstanbul: Milliyet, 1984).
- 28 Nebil Özgentürk, *Cumhuriyet'ten Günümüze Basının Kısa Tarihi* (İstanbul: Alfa, 2008).
- 29 *Sözlü Basın, Cilt 1*, s.92.
- 30 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun tam metni için 24 Temmuz 1963 tarihli ve 11462 sayılı *Resmî Gazete*'ye bakılabilir: <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11462.pdf>, erişim tarihi 8 Aralık 2016.
- 31 *Sözlü Basın, Cilt 1*, s.272.
- 32 İspat Hakkı tartışmalarının Hürriyet Partisi'nin kuruluşuna nasıl katkı sağladığını takip etmek için şu makaleye bakılabilir: Burak Özçetin ve Sibel Demirci, "Hürriyet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, cilt 7, (der.) Murat Yılmaz (İstanbul: İletişim, 2005).
- 33 *Sözlü Basın, Cilt 3*, s.319.
- 34 Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı: Ceride-i Havadis'in Öyküsü* (İstanbul: Yorum, 1986).
- 35 Haluk Perk ve İsmail Günay Paksoy, *İstanbul'un 100 Gazetesi* (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2012).
- 36 *Sözlü Basın, Cilt 1*, s.423; 459.
- 37 *Sözlü Basın, Cilt 3*, s. 627.
- 38 *Sözlü Basın, Cilt 1*, s. 231.
- 39 *Sözlü Basın, Cilt 1*, s. 403.

